

TIJORAT BANKLARIDA NAQD PULSIZ HISOB-KITOBLAR HISOBI

Tuxsanov Eldor Dilmurod o'g'li

Fan va texnologiyalar universiteti "Moliya va moliyaviy texnologiyalar"
kafedrası o'qituvchisi
elldor96@gmail.com

Mo'minova Gulmira Shavkatovna

Fan va texnologiyalar universiteti 3-bosqich talabasi

Abstract: The turnover of non-cash payments constitutes the main part of all monetary turnover in general. The non-cash payment system participates in all economic operations of organizations and enterprises, it is an integral part of various financial institutions and banks, as well as the population itself. The development of market relations in the economy has required changes in the foundations of the non-cash settlement system, including the principles of their organization. This article presents a review of studies on non-cash settlements in commercial banks, the role of payment systems in the economy, and the study of foreign experience in the use of accounting for non-cash settlements.

Keywords: cashless settlements, payment orders, payment requests, collection orders, letters of credit, checks, bank memorial orders.

Annotatsiya: Naqd pulsiz to'lovlar aylanmasi umuman barcha pul aylanmasining asosiy qismini tashkil qiladi. Naqd pulsiz to'lov tizimi tashkilot va korxonalarining barcha xo'jalik operatsiyalarida ishtirok etadi, u turli moliya organlari va banklarning, shuningdek, bevosita aholining ajralmas qismi hisoblanadi. Iqtisodiyotda bozor munosabatlarining rivojlanishi naqd pulsiz hisob-kitob tizimining asoslarini, shu jumladan, ularni tashkil etish tamoyillarini o'zgartirishni talab qildi. Mazkur maqolada tijorat banklarida naqd pulsiz hisob-kitoblar, to'lov tizimlarining iqtisodiyotdagi rolini o'rganish, naqd pulsiz hisob-kitoblarni hisobga olishdan foydalanish bo'yicha xorijiy tajribani o'rganish kabi tadqiqotlar bayoni keltirilgan.

Kalit so'zlar: naqd pulsiz hisob-kitoblar, to'lov topshiriqnomalari, to'lov talabnomalari, inkasso topshiriqlari, akkreditivlar, cheklar, bank memorial orderlari.

Аннотация: Оборот безналичных расчетов составляет основную часть всего денежного оборота в целом. Система безналичных расчетов участвует во всех хозяйственных операциях организаций и предприятий, является неотъемлемой частью различных финансовых учреждений и банков, а также самого населения. Развитие рыночных отношений в экономике потребовало изменения основ системы безналичных расчетов, в том числе принципов их организации. В статье представлен обзор исследований по безналичным

расчетам в коммерческих банках, роли платежных систем в экономике, а также изучение зарубежного опыта применения учета безналичных расчетов.

Ключевые слова: безналичные расчеты, платежные поручения, платежные требования, инкассовые поручения, аккредитивы, чеки, банковские мемориальные ордера.

KIRISH

Hozirgi sharoitda pul iqtisodiy hayotning ajralmas elementi hisoblanadi. Shu sababli moddiy boyliklarni sotib olish va to'lovlarni ta'minlash bilan bog'liq barcha operatsiyalar moliyaviy hisob-kitoblar bo'yicha yakunlanadi. Moliyaviy hisob-kitoblarning asosiy uchdan bir qismi (80-90%) naqd pulsiz moliyaviy kelishuvdir. Pulli hisob-kitoblar naqd pulsiz pul mablag'laridan bevosita foydalanmasdan, ya'ni kredit tashkilotlarining depozitlariga pul o'tkazishda yoki o'zaro da'volarni to'ldirishda yuzaga keladi. Naqd pulsiz to'lovlar iqtisodiy munosabatlarning mahsulot, ish va xizmatlarni sotish kabi sohalarida qo'llaniladi; bank kreditlarini olish va qaytarish; haqiqiy daromadni to'lash va ulardan foydalanish. Naqd pul va naqd pulsiz aylanma o'rtasida yaqin va o'zaro bog'liqlik mavjud: pul doimiy ravishda aylanmaning bir sohasidan boshqasiga o'tmoqda, bankdagi depozit uchun kassa banknotlari shaklini o'zgartirib turadi va aksincha.

Shunga qaramay, naqd pulsiz mablag'larni ishlatish bilan birgalikda naqd pul mablag'larini tashkil etish naqd pul to'lovlariga qaraganda ancha keng tarqalgan, chunki dastlabki holatda u aylanish xarajatlarini sezilarli darajada tejashga erishadi.

Dunyo mobil onlayn iqtisodiyot tomon harakatlanayotgani natijasida naqd pulsiz to'lovlarning bank tizimida ham o'zgarishlar yuz berdi. Endi mobil aloqa obyektlari ham mijozlarga naqd pulsiz to'lov xizmatlariga kirishni ta'minlash vositasidir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy hisob-kitob, islohotlar bosqichida bo'lish, doimo iqtisodiyotda yuz berayotgan o'zgarishlarni to'g'ri ifodalay oladigan optimal mexanizmlarni qidirib kelmoqda. Har bir bitimning natijasi ham, tashkilotning butun faoliyati ham nihoyat hisob-kitoblarning ma'lum shakllaridan foydalanish samaradorligiga va majburiyatlarni bajarish usullariga, ushbu jarayonda foydalaniladigan hujjatlar oqimining aniqligiga, to'liqligiga, to'g'riligiga va tartibliligiga bog'liq. Hisob-kitob tartib-qoidalari tizimida va xalqaro standartlarda qo'llaniladigan hisobotlarda ularning hisob-kitob va aks ettirish usullarini solishtirganda naqd pulsiz to'lovlar shakllari alohida qiziqish uyg'otadi.

Tarixiy kontekstda naqd pulsiz to'lovlar muammosi ilgari ikki tomonlama ko'rib chiqilgan edi: insoniyatning rivojlanish tarixi nuqtai nazaridan va iqtisodiy doktrinalar tarixi nuqtai nazaridan, insoniyatning rivojlanishi bilan yaqindan bog'liq.

O'zaro bog'liq bo'lib, bu olimlarga naqd pulsiz to'lovlarni (naqd pulsiz to'lovlarni) tuzilgan to'lov tizimi bilan bog'lash imkonini milliy xususiyatlarini hisobga olgan holda dunyoning turli mamlakatlarida parallel tarzda, shuningdek, banklarning rivojlanishi va bank tizimining rivojlanishi bilan bir qatorda.

Tizimni murakkab ko'p funksiyali tushuncha sifatida ko'rib chiqish va tasniflashga urinishlar G. Galiley, G. Hegel, I. Kant, N. Kopernik, S. Linnay va boshqalar (XV-XIX asrlar) kabi olimlar tomonidan amalga oshirildi. Bu muammoning rivojlanishiga E. tomonidan alohida hissa qo'shildi. B. Agoshkova, B. V. Akhlibininskiy, L. fon Bertalanffy, I. Blauberg, N. Viyener, M. Mesarovich, F. I. Peregoudov, F. P. Tarasenko, S. Sargsyan, A. Uemov, Y. Urmansev, Y. Chernyak, U. Ashbi va boshqalar (XX-XXI asrlar).

E. I. Dyudikovaning so'zlariga ko'ra, naqd pulsiz to'lovlar hisob-kitob va to'lov operatsiyalariga vaqt va kosmik cheklovlarni olib tashlaydi, pul aylanmasi tezligini oshiradi, naqd pul to'lovlaridan ko'ra ko'proq tejamkor, tejamkor, qulay va xavfsizroqdir. Hisob-kitob operatsiyalarining o'z vaqtidaligi, ishonchliligi va samaradorligi naqd pulsiz to'lovlarning asosiy tamoyillariga rioya etilishi bilan ta'minlanadi:

- hisob-kitoblar va to'lovlarning qonuniy rejimiga rioya qilish;
- kredit tashkilotlarida ochilgan bank hisobvaraqlarida hisob raqamlarini tuzish va qayd etish (hisobvaraqlarda bank hisobvarag'idan foydalanilmagan hollardan tashqari);
- to'lovchining (jo'natuvchining) bank hisobvarag'idagi likvidli mablag'larining naqd pulsiz to'lovlarning qo'llanilgan shakllari doirasida o'z vaqtida va uzluksiz o'tkazilishi uchun hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish maqsadida mavjudligini ta'minlash;
- to'lovchining (jo'natuvchining) o'z bank hisobvarag'idan mablag'larni debitorlik qilish bo'yicha ko'rsatmasi mavjudligi (qabul qilish), qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan hollarda, bank hisobvarag'idan mablag'larni asossiz va sharsiz debitorlik qilish imkoni bo'lgan hollarda;
- to'lovning dolzarbligi;
- naqd pulsiz to'lovlar shakllarini tanlash erkinligi;
- hisob-kitob operatsiyalari o'z vaqtida va to'g'ri yo'lga qo'yilib, qonunchilikka muvofiqligi ustidan hisob-kitob ishtirokchilarini nazorat qilish;
- shartnoma shartlariga rioya qilganlik uchun o'zaro munosabatlar o'rnatish subyektlarining moddiy javobgarligi, bu esa hisob-kitob va to'lovlar bo'yicha shartnoma majburiyatlari buzilgan taqdirda yo'qotishlar, jarimalar to'lash, jarimalar va javobgarlikning boshqa choralari qoplashni nazarda tutuvchi. (Ye. I. Dyudikova, 2017)

M.D. Usmanovning fikricha: "Naqd pulsiz hisob-kitoblar – bu iqtisodiy organlar tomonidan ko'rsatiladigan tovar va materiallar va xizmatlar uchun, shuningdek moliyaviy majburiyatlar uchun bir-biriga to'lanadigan to'lovlardir. Ular naqd pulda emas, balki bankdagi hisob-kitob, joriy va kredit hisobvaraqlari bo'yicha tegishli miqdorlarni qayd etish orqali, shuningdek, o'zaro da'volarni to'lash orqali amalga oshiriladi" [44, s.59].

G'I. Kravsovaning fikricha: "Naqd pulsiz to'lovlar - bu to'lovchilar va mablag'larni oluvchilarning hisob raqamlariga yozuvlar kiritish yoki o'zaro da'volarni to'lash orqali, ya'ni naqd puldan foydalanmasdan amalga oshirilgan naqd pul hisob-kitoblaridir". (G.I. Kravsova 2012)

Naqd bo'lmagan to'lovlarning aniqroq ta'rifi Yevropa Markaziy banki tomonidan berilgan: "Bular jismoniy shaxslar va kompaniyalar, nodavlat tashkilotlar, davlat muassasalari o'rtasidagi 'kundalik' to'lovlardir. Masalan, chakana to'lovlar iste'molchilar tomonidan chakana sotuvchilarga yoki kommunal xizmatlarga yoki media provayderlarga amalga oshiriladi. Ish haqi to'lovlari, soliq imtiyozlari va korporativ ijtimoiy nafaqalar ham ushbu toifaga kiradi."

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Naqd pulsiz to'lovlar sohasidagi tadqiqotlarni rejalashtirish va tahlil qilish maqsadida ushbu maqolada xorijiy kapitaldan foydalangan holda HAMKORBANK ATB misolida quyidagi usullar qo'llaniladi:

- Analitik usul: bu usul naqd pulsiz to'lovlarning turli ko'rinishlarini nazariy tahlil qilish va bu sohada qo'llaniladigan mavjud tushunchalar, modellar va yondashuvlarni o'rganish imkonini beradi. Bu esa naqd pulsiz to'lovlarga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillarni aniqlash va jarayonda yuzaga keladigan muammolarni aniqlash imkonini beradi.

- Empirik usul: bu usul turli manbalardan to'plangan faktik ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, masalan, statistik ma'lumotlar, bank hisobotlari, bozor tadqiqotlari va boshqalarga asoslangan.

- Integral usul: Bu usul naqd pulsiz to'lovlar tahlilining turli jihatlarini, shu jumladan iqtisodiy, huquqiy, texnik va ijtimoiy tahlilni o'zida mujassamlashtiradi. Bu bizga naqd pulsiz to'lovlar muammolarini turli nuqtai nazardan ko'rib chiqish va kompleks echimlarni taklif qilish imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi quyidagilar bilan belgilanadi:

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi

O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuni.

O'zbekiston Respublikasining "Elektron to'lovlar to'g'risida"gi Qonuni

Markaziy bank Boshqaruvining “O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risida”gi nizom.

“O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risida”gi Nizomga asosan naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda quyidagi to‘lov hujjatlaridan foydalaniladi: to‘lov topshiriqnomalari, to‘lov talabnomalari, inkasso topshiriqnomalari, akkreditivlar, cheklar, bank memorial orderlari. Naqd pulsiz to‘lovlarni plastik kartalar yordamida ham amalga oshirish mumkin. Keling, mamlakatimizda qo‘llaniladigan naqd pulsiz hisob-kitob shakllarining mavjud afzalliklari va kamchiliklarini taqqoslaylik.

O‘zbekistonda naqd pulsiz hisob-kitoblarning asosiy qismi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yagona banklararo elektron to‘lov tizimi orqali amalga oshiriladi.

Respublikamizda asosan quyidagilar qo‘llaniladi: to‘lov talabnomalari va to‘lov topshiriqnomalari. Bu to‘lov topshiriqnomalarining universalligi va ulardan foydalanish qulayligi, to‘lov talabnomalarida esa ularni maqsadli yetkazib berishning aniq tartibi va to‘lovlar ustidan aniq nazorat mavjudligi bilan izohlanadi. To‘lov topshiriqlari va to‘lov talabnomalari yordamida to‘lovlarni amalga oshirishda ro‘yxatga olish, tekshirish va hisobga olishda eng kam mehnat zichligi qayd etiladi, hujjatlar aylanishi juda oddiy va tranzaksiya vaqti qisqaradi.

To‘lov talablari bilan hisob-kitoblarning asosiy kamchiligi to‘lov kafolatining yo‘qligi hisoblanadi. Markaziy bank naqd pul aylanmasini qisqartirish bo‘yicha ish olib borish muhimligini anglagan holda, to‘lovlar muomalasiga progressiv to‘lov vositalarini joriy etishga jiddiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Gap, birinchi navbatda, bank plastik kartalarining turli modifikatsiyalari haqida bormoqda.

To‘lovning chek shakli to‘lovning yuqori kafolatiga qaramay, kamdan-kam qo‘llaniladi. Buni hujjatlar aylanishining murakkabligi, qalbakilashtirish ehtimoli bilan izohlash mumkin, cheklar bilan to‘lashda mablag‘lar alohida hisob raqamiga kiritilishi kerak va bu vaqtinchalik moliyaviy qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin bo‘lgan pul mablag‘larini muomaladan chiqarib yuborishni anglatadi.

Akkreditivlarga kelsak, shuni aytish kerakki, to‘lovning yuqori kafolati, tovarlarni jo‘natish va to‘lash vaqti maksimal darajada yaqin bo‘lishiga qaramay, beparvolik bilan hisob-kitob qilishda ushbu to‘lov shaklidan foydalanish tavsiya etiladi. to‘lovchilar yoki to‘lov qobiliyati shubhali yoki noma‘lum bo‘lgan xaridorlar bilan. Biroq, ushbu to‘lov shakli xorijiy hamkorlar bilan to‘lovlarda qo‘llaniladi.

Respublikamiz bank amaliyotida naqd pulsiz hisob-kitob operatsiyalari “O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish to‘g‘risida”gi 3229- sonli Nizom³⁴ asosida olib boriladi. Unga ko‘ra barcha xo‘jalik

³⁴ O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risidagi NIZOM 2020-yil 13-aprelda ro‘yxatdan o‘tkazildi, ro‘yxat raqami 3229.

yurituvchi subyektlar tomonidan o‘zaro hisob-kitoblar quyidagi hisob-kitob shakllari orqali amalga oshiriladi.

1. To‘lov topshiriqnomasi
2. To‘lov talabnomasi
3. Inkasso topshiriqnomasi
4. Akkreditiv
6. Cheklar bilan hisob-kitoblar
7. Memoreal order
8. Plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblar

Amaliyotda bu shakllar qo‘llanilishining nisbati turlichadir. Bank amaliyotida hisob-kitob operatsiyalarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, har bir hisob-kitob hujjat turi bo‘yicha o‘ziga yarasha nomutanosiblik mavjud. Bank mijozlari qaysi shakldan foydalanishni o‘zlari tanlaydilar. Bunda ular o‘zlariga qulay bo‘lgan, har ikki tomonning manfaatlariga mos bo‘lgan shakldan foydalanadilar.

XULOSA

Tadqiqot ishini bajarish natijasida quyidagi xulosalarni shakllantirdik:

Respublika moliya-bank tizimida amalga oshirilayotgan izchil islohotlar, joriy etilayotgan yangi vositalar, xizmat turlari, bank nazoratining takomillashayotgan uning barqarorligini ta‘minlab, iqtisodiy faollikni jadallashtirish va aholining turmush darajasini oshirishdagi rag‘batlantiruvchi rolini yanada kengaytirishga xizmat qilmoqda.

Bu borada respublika Prezidenti va Hukumat rahbarligida Markaziy bank hamda tijorat banklari tomonidan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

So‘ngi yillar davomida axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining ommaviy rivojlanishi va uning keng joriy etilishi, jahonning global rivojlanishiga turtki bo‘lib xizmat qildi. Har tomonlama rivojlanayotgan mazkur axborot kommunikatsiya sohasi – iqtisodiyotning turli tarmoqlarida bo‘lgani kabi bank tizimi faoliyatida ham o‘zining peshqadamligini namoyon etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. "Banklar va bank faoliyati tug'risida"gi qonun (yangi tahrirda) (05.11.2019 yildagi);
2. "Milliy tulov tizimi va tulov xizmatlari tug'risida"gi qonun (03.09.2019) yildagi;
3. "Banklar tizimini yanada takomillashtirishga doir qushimcha chora-tadbirlar tug'risida"gi Prezident farmoni (27.02.2019 yildagi);
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Banklar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qarori (19.08.2020) yildagi
5. "Elektron hujjat aylanishi to‘g‘risida”gi (29.04.2004 y.)

6. “Elektron to‘lovlar to‘g‘risida”gi (16.12.2005 y.);
7. O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risidagi NIZOM 2020-yil 13-aprelda ro‘yxatdan o‘tkazildi, ro‘yxat raqami 3229;
8. Abdullayeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. - T.: “Iqtisod-moliya”, 2007.